

I. ROZPRAWY

Lud, t. 66, 1982

JOZEF BURSZTA, BRONISŁAWA KOPCZYŃSKA-JAWORSKA

POLSKA ETNOGRAFIA (ETNOLOGIA) PO II WOJNIE *

Polska etnografia (etnologia) przeszła po II wojnie światowej kilka okresu swego rozwoju. Bez nawiązania do tych okresów nie można zrozumieć współczesnego stanu naszej nauki. Wyróżnia się u nas następujące okresy przełomowe: lata 1948-1950, 1954-1956 oraz lata po 1970 roku.

Pierwsze lata to okres odbudowy zniszczonych przez wojnę placówek oraz organizacja nauki na bazie dorobku przedwojennego nowych ośrodków pracy.

Reaktywowano katedry etnografii i etnologii w Krakowie, Warszawie i Poznaniu. Zorganizowano nowe katedry w nowo powstałych uniwersytetach w Lublinie, Toruniu, Łodzi i Wrocławiu. Przystąpiono również do odbudowy starych i organizacji nowych muzeów oraz działów etnograficznych w muzeach regionalnych. Rozwinęło żywą działalność

* Czytelnikowi należy się wyjaśnienie co do genezy tego artykułu. Wiosną 1981 r. dwaj profesorowie z Departamentu Antropologii Społecznej Uniwersytetu w Sztokholmie, Ulf Hannerz i Tomas Gerholm, zwrócili się do wymienionych wyżej autorów o nadesłanie artykułu dotyczącego polskiej etnografii (etnologii, antropologii społecznej vel kulturowej). Artykuł ma wejść do specjalnego numeru „Ethnos” — czasopisma redagowanego przez w/w profesorów i wychodzącego w języku angielskim. Pod naczelnym tytułem „The Shaping of National Anthropologies” zamierzali oni dać przegląd charakterystyki tej nauki (nauk) w ograniczonej liczbie krajów, w tym właśnie Polski. Przysłanemu zamówieniu towarzyszyła szczegółowa instrukcja co do profilu opracowania oraz objętości (maksimum 25 stron). Nasze opracowanie jest zorientowane wg tych wskazówek. Uważamy za potrzebne udostępnienie czytelnikom jego wersji polskiej. Pomijamy tu wyselekcjonowaną bibliografię.

Ze względu na ograniczoną objętość i profil opracowania, treść jego nie oddaje wszystkich niuansów polskiej etnologii. Redakcja otwiera więc łamy „Ludu” dla dalszych opracowań na omawiany tu temat.

Polskie Towarzystwo Ludoznawcze (PTL) z jego jedynym wówczas ogólnopolskim czasopiśmie „Lud”.

Odbudowa nie była łatwa. Zbiory muzealne jako dowód polskości w przeważającej mierze zostały całkowicie zniszczone przez okupanta, wielu etnografów zginęło w czasie działań wojennych, inni w obozach hitlerowskich, niektórzy pozostali na emigracji, bądź zmarli w okresie okupacji. Z przedwojennych kierowników katedr tylko trzech wróciło na swe dawne stanowiska, pozostałe pięć katedr objęli ludzie młodzi lecz kształceni na przedwojennych uniwersytetach, stąd też zarówno ich działalność naukowa jak dydaktyczna przez kilka pierwszych lat po wojnie nawiązywała do kierunków metodologicznych, zainteresowań badawczych i problematyki charakterystycznej dla ośrodków macierzystych. Podobnie jak przed wojną, uniwersytety kształtowały magistrów w zakresie etnografii z etnologią, przy czym program studiów, obok przedmiotu wiodącego, przewidywał przedmiot „poboczny”, którym mogła być bądź archeologia, bądź antropologia fizyczna.

W zakresie metodologii okres powojenny charakteryzowała — jak przed wojną — znaczna różnorodność stanowisk metodologicznych. Kontynuowano trzy dominujące nurty: krytycznego ewolucjonizmu, swoistego historyzmu oraz zwolna narastającego socjologizmu. Na ogół brak było w Polsce ortodoksyjnych wyznawców i teoretyków jednego stanowiska teoretyczno-metodologicznego. Można powiedzieć, że dominujące były tendencje eklektyczne wykorzystujące różne nurty; od historyzmu podejmującego problematykę etnogenetyczną, zmierzającego poprzez badanie zasięgów kulturowych i badania porównawcze do uchwycenia specyfiki kultur narodowych czy regionalnych, poprzez psychologizm, do socjologizmu interesującego się prawie wyłącznie współzależnością zjawisk i ich społecznym uwarunkowaniem.

Cechą dominującą powojennych poczynań naukowych było położenie od początku ogromnego nacisku na rozwój badań terenowych. Wynikało to z potrzeby udokumentowania zanikającej kultury tradycyjnej zarówno w wyniku zniszczeń wojennych, jak i zachodzących przeobrażeń społeczno-ekonomicznych kraju. Badania terenowe prowadzone były jednak w rozproszeniu, przy czym obok katedr i muzeów zaczęły je również prowadzić inne, nowo powstałe instytucje, jak instytuty regionalne (Mazurski, Śląski, Zachodni) czy specjalistyczne, jak Instytut Badań Literackich prowadzący m. in. badania literatury ludowej, czy Państwowy Instytut Badania Sztuki Ludowej prowadzący badania plastyki i muzyki ludowej. Brak było poczynań koordynujących, poza dyskusjami organizowanymi przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, które, pomimo że zrzeszało wówczas prawie wszystkich zawodowo czynnych etnografów,

miało ograniczone możliwości wywierania jakiegokolwiek nacisku w celu zrealizowania postulowanych zamierzeń.

Pomimo trudności wydawniczych pierwsze lata po wojnie przyniosły szereg publikacji. Obok nielicznych wznowień prac przedwojennych, były to częściowo cudem ocalałe prace, których wydaniu przeszkodziła wojna, nieliczne stosunkowo prace przygotowane w trudnych warunkach okupacji z myślą o powojennej odbudowie kraju czy pospiesznie publikowane wyniki pierwszych powojennych badań prowadzonych poza celami czysto poznawczymi dla potrzeb odbudowujących się muzeów, bądź z myślą o potrzebach powstającej w nowym kształcie rzeczywistości. Te ostatnie zostały niejednokrotnie poddane w okresie następnym ostrej krytyce.

W miarę stabilizacji życia gospodarczego oraz krzepnięcia struktur organizacyjnych następuje w nauce polskiej proces przebudowy metodologicznej wiążącej się z nowymi potrzebami życia naukowego w przeobrażonych całkowicie warunkach ustrojowych. Proces zmian w wielu dziedzinach nauki, w tym również w etnografii, odbywał się w znacznym stopniu pod wpływem odgórnych, zinstytucjonalizowanych nacisków.

W środowisku etnograficznym zaczynają się pojawiać artykuły precyzujące stanowisko metodologiczne poszczególnych badaczy oraz ich stosunek do teorii materializmu historycznego i dialektycznego, jak również artykuły pisane przez etnografów lub przedstawicieli dyscyplin pokrewnych usiłujące określić generalny stosunek założeń dyscypliny do wskazań marksizmu. Pojawiają się również omówienia i tłumaczenia prac uczonych radzieckich.

Zbieżność zainteresowań tradycyjnej etnografii i zaleceń nauki marksistowskiej dostrzegali ówcześni etnografowie w badaniu „bazy”, stąd też obserwować można wzrost zainteresowań badaniami tzw. kultury materialnej i związanymi z nią stosunkami produkcji.

Brak wiodącego ośrodka koordynacyjnego przyczynił się niewątpliwie do tego, że środowisko etnograficzne nie doczekało się wyraźnego określenia swej pozycji na brzemieniu w skutki I Kongresie Nauki Polskiej, który miał miejsce w 1951 r. i który zainicjował utworzenie Polskiej Akademii Nauk.

Brak wyraźnie sprecyzowanego poglądu na miejsce etnografii w zespole nauk humanistycznych oraz dominująca w latach pięćdziesiątych tendencja do unifikacji i centralizacji poczynań naukowych spowodowały, że w zreformowanym, nowym, jednolitym na wszystkich uniwersytetach programie studiów obowiązującym od r. ak. 1950/1951 połączono

etnografię z archeologią Polski i powszechną oraz z archeologią śródziemnomorską w jedno studium Historii Kultury Materialnej. Studium to przewidywało dużą ilość przedmiotów „kursowych” (obowiązkowych) o ściśle określonej zawartości oraz tzw. „przedmioty ideologiczne” zaznajamiające studenta z założeniami ideowo-politycznymi ustroju socjalistycznego oraz z zasadami materializmu historycznego i dialektycznego. Studium to początkowo trwało trzy, a następnie cztery lata, przy czym na ostatnich latach przewidywało specjalizację w zakresie jednego z trzech wiodących przedmiotów (etnografii, archeologii powszechnej lub śródziemnomorskiej). W tym miejscu zaznaczyć należy, że za przykładem ZSRR i innych krajów demokracji ludowej upowszechniono pogląd, że na określenie naszej dyscypliny wystarczy posługiwać się jednym terminem „etnografia”, przy czym nauka ta, posługująca się jedną metodologią marksistowską, obejmować miałaby swym zakresem zarówno etnografię krajową i europejską (*Volkskunde*), jak pozaeuropejską (*Völkerkunde*), zarówno badania monograficzne, jak porównawcze oraz refleksję teoretyczną.

Równoległe do reformy studiów, które zresztą uruchomiono tylko na trzech uniwersytetach, przystąpiono w 1953 r. w Polskiej Akademii Nauk do zorganizowania Instytutu Historii Kultury Materialnej (IHKM) również z działami: archeologii Polski, archeologii śródziemnomorskiej, kultury materialnej okresu feudalnego i etnografii. Podobnie jak w innych krajach socjalistycznych, również w Polsce Akademia Nauk i jej instytuty miały w założeniu pełnić rolę głównego ośrodka badawczego i koordynacyjnego, wytyczającego kierunki nowych poszukiwań i czuwającego nad ich metodologią. Założenia te w warunkach polskich a zwłaszcza na gruncie etnografii, nie doczekały się pełnej realizacji.

Okres wyraźnych dążeń centralistycznych oraz presji metodologicznej w dziedzinie etnografii wytyczają daty dwóch konferencji: pierwszej zwołanej przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze w 1951 r. w związku z przygotowywanym Kongresem Nauki Polskiej, i drugiej zorganizowanej w 1956 r. przez IHKM PAN.

Pierwsza konferencja dokonała stereotypowego rozrachunku z dorobkiem przedwojennej etnografii „z punktu widzenia postępowej myśli społecznej,” oraz etnografii powojennej „w dialektycznym procesie walki starych tendencji z nowymi prezentowanymi przez dążenie do powiązania nauki z życiem i oparcia jej o materializm historyczny i dialektyczny”.

Postanowienia tej konferencji (1951) postulowały podejmowanie prac z zakresu etnografii historycznej, tradycyjnej kultury „ludu pracującego”, realizowanie tematów pomijanych w dotychczasowym dorobku et-

nografii polskiej, jak np. uwypuklających zróżnicowanie klasowe wsi, zrywające z wyidealizowanym obrazem kultury wsi itp., wydobycie z kultury ludowej takich wartości, które mogłyby być wprowadzone do kultury narodowej, czyli organizowanie badań przydatnych dla praktyki społecznej.

Druga konferencja (1956), której program naukowy określił referat K. Dobrowolskiego, pomimo zasadniczego podtrzymania wiodących idei poprzedniej, poprzez poszerzenie i pogłębienie perspektywy metodologicznej, otworzyła nowy okres rozwoju etnografii polskiej.

Pomimo wielu zastrzeżeń, dorobku lat 1951-1956 nie można nie docenić. Jakkolwiek były to lata trudne dla badań terenowych wobec nasilenia się od 1948 r. tendencji przymusowej kolektywizacji gospodarstw rolnych, polityki wydawniczej preferującej określone publikacje, lata znacznego ograniczenia pracy dydaktycznej (etnografów kształciły tylko trzy ośrodki akademickie w kraju i niektórzy pracownicy zostali odsunięci od pracy dydaktycznej), to jednak studia etnograficzne ukończyło ok. 100 etnografów, powiększyły znacznie swe zbiory prężnie pracujące muzea etnograficzne, dokumentację z zakresu folkloru muzycznego i sztuki ludowej gromadził Państwowy Instytut Sztuki, IHKM PAN rozwinął, zapoczątkowane przez PTL, badania nad Polskim Atlasem Etnograficznym itd.

Obok artykułów „krytycznych” czy wprowadzających w praktykę zasady wulgarnego marksizmu (lub wcielających w naiwny sposób zasady marksizmu) na łamach wydawnictw etnograficznych (głównie wydawanych przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze) opublikowano szereg ciekawych studiów i przyczynków o nieprzemijającej wartości dokumentacyjnej. Ukazało się szereg odkrywczych prac z zakresu historii kultury materialnej.

Podkreślić należy, iż szereg studiów o charakterze przeglądowym z dziedziny historii i teorii kultury, zwłaszcza w dorobku nauki anglosaskiej (np. prace omawiające krytycznie neowolucjonizm czy etnopsychologizm), opublikowali socjologowie pozbawieni w omawianym okresie możliwości szerszej działalności badawczej. Oni też przystąpili do przygotowania tłumaczeń z anglosaskiej literatury światowej, które zaczęto publikować po 1956 r.

Przełom lat czterdziestych i pięćdziesiątych korzystnie zapisał się również w dziedzinie rozwoju szeroko pojętej folklorystyki. Niezbyt fortunne dla rozwoju sztuki założenia socrealizmu przewidywały szerokie nawiązanie do nurtów „kultury narodowej” identyfikowanych w znacznym stopniu z wartościami rodzimego folkloru, stąd też w okresie tym popierano powstawanie zespołów folklorystycznych, w tym także

zawodowych, reprezentacyjnych. Praca tych zespołów wymagała poszukiwań i gromadzenia nagrań muzyki ludowej, opisów archaicznych obrzędów czy dokumentacji tradycyjnego stroju.

W 1949 r. zorganizowano Centralę Przemysłu Ludowego i Artystycznego (CEPELIA). Instytucja ta, poprzez podtrzymanie i reaktywowanie wielu zanikających dziedzin wytwórczości ludowej oraz organizowanie zbytu, odgrywa do dziś wielką rolę w zachowaniu umiejętności rękodzielniczych na wsi, a ponadto zatrudnia przy pracach organizacyjnych i badawczych (od 1967 r. posiada bowiem własny Zakład Badawczy) sporą rzeszę etnografów.

Zasadnicze zmiany, jakie zaszły w życiu społeczno-politycznym kraju po roku 1956, określono lapidarnie jako kształtowanie „polskiej drogi do socjalizmu”. Odbiły się one szeroko w życiu naukowym.

Dla zainteresowań badawczych etnografii szczególnie istotne było odejście od koncepcji powszechnej kolektywizacji gospodarstw rolnych, wzrost zainteresowania autentycznymi formami aktywności wiejskiej, procesami integracyjnymi na tzw. Ziemiach Odzyskanych (Polska północno-wschodnia i zachodnia), gdzie spotkała się ludność autochtoniczna z ludnością napływową przybyłą z innych stron Polski, czy obserwacja narastających w wyniku podnoszenia się stopy życiowej zmian w kulturze tradycyjnej wsi.

Całą naukę polską, zwłaszcza humanistykę, cechowało odejście od ciasnego dogmatyzmu oraz chęć twórczego zespolenia zasad materializmu historycznego i dialektycznego z przemyśleniami czołowych, pracujących jeszcze lub zmarłych humanistów polskich okresu międzywojennego. Znamienny i ważki dla środowiska etnograficznego był w tych latach ogromny rozkwit socjologii polskiej. W tym czasie również etnografia zbliżała się bardzo zakresem swych zainteresowań do anglosaskiej antropologii społecznej.

W zbliżeniu etnografii polskiej do nauki światowej w jej anglosaskim wydaniu pewną rolę odegrały specyficzne kontakty personalne polskiego środowiska naukowego z Londyńską Szkołą Ekonomiczną i jej reprezentantem, Polakiem z pochodzenia, wychowankiem uniwersytetu krakowskiego, Bronisławem Malinowskim, twórcą kierunku funkcjonalnego, oraz z jego następcą, R. Firth'em.

W środowisku socjologicznym dominowali w omawianych latach wychowankowie uniwersytetu poznańskiego, uczniowie Floriana Znanieckiego, jednego z czołowych propagatorów wykorzystania w pracy badawczej dokumentów osobistych. Młodsza generacja socjologów popularyzowała poglądy Talcotta Parsonsa oraz licznych praktyków i teoretyków amerykańskiej socjologii, etnosocjologii i etnopsychologii.

Kontakty personalne środowiska etnograficznego z nauką światową

miały niestety sporadyczny charakter. Do rzadkości należały przyjazdy zachodnioeuropejskich uczonych. Również sporadycznie zapraszano etnografów polskich zagranicę i to głównie do krajów słowiańskich. Stosunkowo nieliczne i zazwyczaj krótkotrwałe były staże zagraniczne pracowników naukowych. Wyjeżdżano najczęściej do Francji, mniej do RFN i krajów anglosaskich, wyjątkowo do krajów skandynawskich czy śródziemnomorskich. Wreszcie należy stwierdzić, że młodszy pracownicy nauki czy studenci mieli znikome możliwości wyjazdów zagranicznych.

Poznaniu nauki światowej w znacznie większym stopniu sprzyjało ożywienie po 1956 r. wymiany wydawnictw i prenumeraty czasopism (ograniczone niestety ponownie w końcu lat 60-tych).

Po zniesieniu różnorodnych ograniczeń zaczęto też publikować liczne przekłady przyswajające, choć przeciętnie z opóźnieniem dochodzącym do dziesięciu lat, klasyczne pozycje z literatury światowej. W 1957 r. wznowiono *The Sexual Life of Savages* B. Malinowskiego, w 1958 r. wydano pod wspólnym tytułem *Szkice z teorii kultury* szereg jego artykułów z lat 1926 - 1945, zaś w 1967 *Argonauts of the Western Pacific* (dopiero od 1980 r. zaczął ukazywać się pełny zbiór dzieł B. Malinowskiego). W 1965 r. wydano tłumaczenie R. Firtha *Human Types. An Introduction to Social Anthropology*, zaś w 1969 r. T. Parsonsa *Social Structure and Personality* i w 1972 tegoż *Essay in Sociological Theory*. W roku 1966 ukazało się też tłumaczenie R. Benedict *Patterns of Culture* oraz wybór z prac E. Fromma. Rok 1960 zapoczątkował przekłady prac C. Lévi-Straussa (*Smutek tropików* czy esej z wydawnictwa zbiorowego *Rasa i nauka*). Pierwszą jego pracą ściśle naukową, która ukazała się w tłumaczeniu, był *Le totemisme aujourd'hui* (1969), zaś tłumaczenie *Anthropologie structurale* opublikowano dopiero w 1970 r.

Dominujące tendencje badawcze i ich zakres. Cechą rozwoju polskiej etnografii od połowy lat pięćdziesiątych i w latach sześćdziesiątych było szczególne połączenie niektórych podstawowych aspektów materializmu historycznego i metody dialektycznej z tendencjami nauki światowej, zwłaszcza funkcjonalizmu. Zgodnie z założeniami teorii marksistowskiej, w analizie etnograficznej dużą wagę przywiązywano do roli zmiennych czynników społeczno-gospodarczych kształtujących kulturę określonych zbiorowości. Jednocześnie w badaniach dominowały monografie wybranych środowisk, których kultura traktowana była jako system wzajemnych współzależnych zjawisk. W schemacie analizy szeroko stosowano dyrektywy klasycznego funkcjonalizmu.

Dodatkową rolę w stosunkowo szerokim upowszechnieniu omawia-

nej metody badawczej odegrały z jednej strony przedwojenne tradycje polskiej szkoły monografii gospodarczo-historycznej małych społeczności lokalnych (szkoła F. Bujaka) oraz tradycje szkoły durkheimowskiej upowszechnione w pracach kulturologicznych S. Czarnowskiego, wreszcie przede wszystkim, publikowane od 1958 r. prace teoretyczne K. Dobrowolskiego, określające podobne założenia badawcze mianem „metody integralnej”. W pracach tych Dobrowolski precyzował również charakterystyczne cechy oraz regularności kształtowania się i procesu zmian chłopskiej kultury tradycyjnej.

Na wspomnianej już konferencji metodologicznej w 1956 r. K. Dobrowolski przedstawił szeroko zakrojony program badań etnografii, którego zadaniem powinna być z jednej strony rekonstrukcja historyczna, a z drugiej poznanie aktualnej rzeczywistości, słowem badanie całości kształtu kultury chłopskiej w jej historycznym rozwoju. Szczególną uwagę zwracał na to, że tego rodzaju badania powinny obejmować nie tylko elementy reliktowe, na które dawniej zwracano szczególną uwagę, lecz także głębokie przeobrażenia jakim ulega kultura współczesnej wsi pod wpływem nowego układu stosunków społecznych i gospodarczych. Ponadto etnografowie nie powinni ograniczać badań do kultury ludności wiejskiej, lecz podjąć także obserwację kultury klasy robotniczej w jej różnych środowiskowych odmianach. Dobrowolski postulował także zajęcie się dziejami kultury ludu pracującego w poprzednich formacjach oraz dalszy, obok innych dyscyplin, udział etnografów w badaniu społeczności etnicznych.

Pomimo ogromnego rozwoju badań w następnych latach, tak szeroki program nie został w pełni zrealizowany, zwłaszcza jeśli chodzi o badanie kultury robotniczej. Na wielką skalę rozwinięto natomiast najróżnorodniejszego rodzaju badania terenowe dotyczące tradycyjnej kultury wybranych regionów, wsi lub zjawisk. Badania te prowadziły zarówno ośrodki uniwersyteckie, jak pracownie etnograficzne IHKM PAN, jak wreszcie muzea regionalne i centralne. Wyniki opracowywane w formie artykułów, prac dyplomowych (magisterskich), doktorskich czy habilitacyjnych, publikowane były w coraz liczniej wychodzących periodykach i wydawnictwach seryjnych, takich jak „Etnografia Polska”, „Biblioteka Etnografii Polskiej” (wydawnictwa IHKM PAN), czy w rocznikach prac muzealnych. Jest rzeczą znamieną, że na ok. 300 prac dyplomowych przygotowywanych w latach 1956-1970, większość (241) bazowała na materiałach współcześnie zebranych przez autorów, a zaledwie kilka poruszało problemy ogólnometodologiczne, zaś głównym przedmiotem zainteresowań był problem regionalizmu kulturowego. Znamienne, że były to zazwyczaj badania długotrwałe, prowadzone metodycznie, bogato dokumentowane i uwzględniające różnorodny ma-

teriał źródłowy (archiwalia, materiały statystyczne, obserwacje, wywiady itp.). Coraz częściej centralnym problemem badawczym stawały się nie tylko skutki procesu, ale i sam mechanizm zmiany kulturowej. W badaniach tych etnografowie spotykali się często z coraz aktywniej pracującymi socjologami wsi, przy czym granice między tymi dwoma dyscyplinami niejednokrotnie zacierały się. Badania socjologiczne cechowała większa tendencja do ujęć makrostrukturalnych, wykorzystywania masowych danych analizowanych przy pomocy prawideł statystycznych, etnografowie zaś przedkładali mikroanalizy oparte o badania tzw. „metodą antropologiczną”. Ponadto we wnioskowaniu częściej odwoływali się do tłumaczeń genetyczno-przyczynowych, a nie — jak to czynili socjologowie — prawie wyłącznie strukturalno-funkcjonalnych. Oba typy badań uzupełniały się harmonijnie pozwalając na wzajemną weryfikację wniosków z tym jednak zastrzeżeniem, że w badaniach etnograficznych do końca nie został rozwiązany problem pełnego przedstawienia skomplikowanej rzeczywistości kulturowej „społeczeństwa złożonego” (*complex society*). Uwaga badawcza zatrzymywała się zazwyczaj na badaniu przyczyn trwania lub zanikania elementów archaicznych, ze szkodą dla śledzenia dróg powstawania i upowszechniania się innowacji kulturowych. Najczęściej stosowaną metodą pokazania procesu przemian była ciągle metoda rekonstrukcji modelu „kultury tradycyjnej” z okresu nasycenia jej archaizmami i następnie śledzenie zmian jakie w stosunku do niego zaszły w obserwowanej społeczności.

Szczególne miejsce wśród badań przeobrażeń wsi zajęły badania nad integracją kulturową mieszkańców ziem odzyskanych oraz stwierdzone tam regularności.

Towarzyszące badaniom etnograficznym dążenie do budowania ogólnej teorii zmiany kulturowej oraz otwarcie się nowych możliwości poprzez zacieśnienie współpracy naukowej krajów socjalistycznych spowodowało podjęcie analogicznych badań w społecznościach o podobnym ustroju lecz odmiennej przeszłości (badania przemian kulturowych w Mongolii i Bułgarii). We współpracy międzynarodowej zorganizowano też badania porównawcze nad kulturą ziem górskich w Karpatach. Jeśli chodzi o badania porównawcze, to w dalszym ciągu, choć w mniejszym zespole badawczym, prowadzono badania nad Polskim Atlasem Etnograficznym oraz dokumentacyjne badania nad sztuką ludową i wytwórczością artystyczną.

Znaczącym pociągnięciem organizacyjnym było utworzenie w IHKM PAN w 1962 r. Zakładu Etnografii Powszechnej z dwoma pracownikami: warszawską zajmującą się kulturą Mongolii i poznańską podejmującą prace amerykańistyczne. Jednocześnie zlikwidowano osobny Dział Etnografii w IHKM, co osłabiło pozycję tej nauki w strukturze Aka-

demii. Nastąpiło też znaczne rozluźnienie więzi placówek IHKM i uniwersyteckich.

Już na początku omawianego okresu (w roku 1956/1957) przeprowadzono kolejną reorganizację studiów etnograficznych. Tym razem zmierzano do pełnego wyodrębnienia i usamodzielnienia dyscypliny. Ustalono szczegółowy program nauczania, który obowiązywał w identycznym kształcie na trzech, a następnie czterech uniwersytetach, na których prowadzono studia etnograficzne. Program ten miał kształcić „uniwersalnego” etnografa mogącego zajmować się zarówno etnografią Polski, jak Europy czy krajów pozaeuropejskich, miał przygotowywać zarówno do pracy badawczej w instytucjach naukowych, jak do pracy w muzeach, placówkach ochrony zabytków, czy instytucjach popierania wytwórczości ludowej. Stąd zawierał, obok wykładów i ćwiczeń o charakterze encyklopedycznym, zajęcia z teorii kultury i historii etnografii, seminarium metodologiczne oraz dużą ilość praktyk badawczych, zajęć i praktyk muzealnych, ponadto wykłady na temat sztuki ludowej, elementów folklorystyki, ochrony zabytków czy polityki kulturalnej kraju.

Tak wszechstronnie ustalony program kształcenia nie mógł być z wielu obiektywnych przyczyn z równym powodzeniem realizowany we wszystkich ośrodkach. W połowie lat 70-ch przyjęła się praktyka realizowania części programu według własnych ustaleń danego ośrodka uniwersyteckiego. Dało to możliwość niektórym ośrodkom (Warszawa, Poznań, Łódź) położenia większego nacisku na zaznajamianie studentów ze współczesnymi kierunkami w humanistyce i antropologii światowej oraz na samą teorię kultury. Nadal kształci się „uniwersalnego” absolwenta etnografii. W tych ramach jednak istnieje dla zdolnych studentów możliwość specjalizacji w obranym kierunku — teorii czy praktyki.

Sprawa zatrudnienia absolwentów w etnografii ciągle była kłopotliwa z racji m. in. okresowych wahań polityki naukowej i kulturalnej. Przy deklarowanym przez cały czas istnienia PRL pozytywnym stosunku do ochrony dziedzictwa kulturalnego, zwłaszcza kultury ludowej oraz centralnie sterowanej gospodarki planowej, występowały stałe zmiany w ilości przyjmowanych na kierunek etnograficzny studentów (od 5 do 20 osób rocznie na jeden uniwersytet), uruchamianie i zawieszanie studiów etnograficznych na poszczególnych uniwersytetach (od sześciu w okresie największego rozwoju, do trzech w ciągu długich okresów czasu). Stąd też w jednym roku w skali kraju kończyło etnografię 5 osób, w innym ponad 70 osób.

Zasadniczo prężnie rozwijające się muzealnictwo etnograficzne zgłaszało zapotrzebowanie na różne ilości absolwentów, przy czym w końcu 1957 r. nastąpiła zmiana w sytuacji muzeów, gdyż ich większość, w związku z rozszerzeniem uprawnień terenowych ogniw administracji, prze-

szła spod opieki Ministerstwa Kultury i Sztuki pod zarząd ogniw regionalnych tej administracji. Spowodowało to z jednej strony znaczny rozwój muzealnictwa, gdyż poszczególne regiony zaczęły dążyć do stworzenia własnych muzeów regionalnych. Z drugiej jednak strony akcja gromadzenia i opracowywania obiektów ginącej kultury ludowej nie sprzyjała pogłębianiu indywidualnych zainteresowań naukowych. Stąd też praca w muzeach straciła na atrakcyjności.

Przeprowadzona analiza zatrudnienia wykazała, iż na około 700 absolwentów etnografii z lat 1945 - 1975, zaledwie połowa pracuje w swoim zawodzie, w większości w muzeach oraz w instytucjach kulturalno-oświatowych.

Właśnie po 1956 r. zaczyna rozwijać się bujnie społeczny ruch folklorystyczny. Liczba imprez folklorystycznych w postaci festiwali, „Dni folkloru”, „Jarmarków folklorystycznych” i różnego rodzaju konkursów wytwórczości ludowej dobiega w latach 70-ch 400 imprez rocznie! Prace organizacyjne wymagały doradztwa fachowego i absorbowwały znaczne ilości etnografów. Jednocześnie jednak należy stwierdzić, że faktyczne uczestnictwo etnografów w kształtowaniu polityki kulturalnej kraju było skromne i znacznie częściej decydenci korzystali z doradztwa socjologów, zwłaszcza pręźnie rozwijającej się od połowy lat sześćdziesiątych socjologii kultury.

Stosunkowo nieznaczny był również udział etnografów w publikacjach popularno-naukowych. Zasadniczy przełom zarówno w praktyce społecznej jak i w zainteresowaniach metodologicznych miały przynieść dopiero lata siedemdziesiąte.

Lata 70-te w polskiej etnografii wykazały z całą ostrością istotny problem przed jakim stanęła ta dyscyplina wiedzy — własne samo-określenie się w obliczu dokonujących się przemian społeczno-kulturalnych Polski oraz stosunek etnografii krajowej do nauki europejskiej i światowej. Wprawdzie o sytuacji kryzysowej w etnografii dyskutowano już od końca lat 50-tych, kiedy to przyspieszone przeobrażenie się krajobrazu kulturowego polskiej wsi „uśmierciło” wyodrębniający definitywnie tę dyscyplinę przedmiot badań — tradycyjną kulturę chłopską (często identyfikowaną z kulturą ludową); przez długi czas sytuacja była jednakże paradoksalna: w teoretycznych rozważaniach pisano i mówiono o potrzebie określenia na nowo przedmiotu badań etnografii, wskazywano na niemożność kontynuowania dotychczasowego profilu badań itd. — W praktyce badawczej niewiele się jednak zmieniało, mimo iż rozszerzono badania o zjawiska kultury robotniczej oraz współczesnej kultury artystycznej o ludowo-chłopskiej proweniencji (np. folkloryzm).

Jednocześnie wyraźnie odczuwano brak kontaktu z pokrewnymi dy-

scypinami humanistyki zarówno krajowej, jak i obcej. Następujące po sobie „przełomy” teoretyczne humanistyki europejskiej i światowej — strukturalistyczny, hermeneutyczny, semiotyczny — odbijały się początkowo słabym echem w krajowej etnografii, ciągle skupionej na lokalnej problematyce, brak było krytycznych analiz dokonań współczesnej antropologii kulturowej i społecznej. Z czasem nastąpiła reorientacja.

Zanim jednak przejdziemy do scharakteryzowania nowych tendencji teoretyczno-metodologicznych, należy zarysować ogólne tło i uwarunkowania krajowe.

W latach 70-tych nastąpiło — mimo szeregu trudności — wzmożenie pośrednich i bezpośrednich kontaktów z organizacją i osiągnięciami zarówno europejskiej jak i światowej etnografii, etnologii, antropologii społecznej i kulturowej, a to wieloma drogami. W kontaktach indywidualnych i instytucjonalnych docierają do kraju zarówno ważniejsze pozycje literatury światowej i informacje o niej w takich periodykach, jak np. „Current Anthropology”, „Annual Review of Anthropology” i in. Inspirująco działa udział — aczkolwiek osób nielicznych — w międzynarodowych i światowych kongresach i sympozjach etnograficznych i antropologicznych, z kongresem International Union of Anthropological and Ethnological Sciences na czele. O takich sympozjach i kongresach informują krajowe periodyki „Lud” i „Etnografia Polska”, tak jak o polskich badaniach informuje zagranicę wydawany od 1975 r. po angielsku rocznik „Ethnologia Polona”. Liczniejszy, choć zapewne mniej inspirujący nowatorsko, był i jest udział polskich etnografów w europejskich akcjach badawczych i wydawniczych („Ethnologia Europaea”, „Demos”, „Ethnologia Slavica”, europejski atlas etnograficzny, międzynarodowe badania kultury ludowej Karpat, etnografia Słowian, problemy folklorystyki itd.). Na uwagę zasługują natomiast — w poprzednich okresach raczej nie występujące — pozaeuropejskie ekspedycje badawcze pracowników niektórych katedr etnografii i studentów (zwłaszcza z Poznania) oraz niektórych muzeologów do takich krajów jak: Azja Środkowa (Uzbekistan), Środkowy Wschód (Afganistan, Irak, Pakistan), Indie, Malazja, Afryka równikowa oraz Ameryka Południowa (Peru i Wenezuela). W ostatnich latach występują dość liczne indywidualne, dłuższe lub krótsze, wyjazdy zagraniczne studentów i absolwentów etnografii. — Wszystkie te fakty wywarły niewątpliwie swój bezpośredni i pośredni wpływ na naszą naukę. Całość zaś spraw etnograficznych usiłuje korelować powstały w 1975 r. Komitet Nauk Etnologicznych PAN skupiający 30 przedstawicieli tej nauki i niektórych pokrewnych.

Na tak ukształtowanym gruncie narodziły się próby odmiennego określenia zainteresowań i pola poznawczego etnografii. Spora grupa,

zwłaszcza młodych adeptów tej nauki, skupiła swoją uwagę na dwóch generalnych kwestiach: 1) przeglądzie dotychczasowego dorobku teoretycznego etnografii krajowej oraz 2) wykazaniu możliwości nowego jakościowo podejścia do zjawisk kultury. Jeśli chodzi o kwestię 1), to do dzisiaj nie osiągnięto zadowalających rezultatów — brak jest systemowego przeglądu i krytycznej analizy dotychczasowych założeń teoretycznych etnografii. Wykazano jedynie nieadekwatność dominującego w praktyce, tradycyjnego sposobu analizy kultury, który nie mógł doprowadzić do całościowego spojrzenia na zjawiska kulturowe w ich wzajemnym powiązaniu determinacyjnym (kultura w tym ujęciu sprowadza się do zbioru różnych elementów nie powiązanych ze sobą, traktowanych w sensie wytworów już powstałych i „zobiektywizowanych”). Zanegowano również zasadność podziału całokształtu kultury na jej sfery: materialną, społeczną i duchową. Na koniec wreszcie podkreślono nieprzydatność dotychczasowych założeń odnośnie kultury do badań nad kulturą symboliczną.

Jeśli chodzi o kwestię 2) — pozytywny program badań nad kulturą — tutaj zrobiono nieco więcej. Na początku lat 70-tych „odkryto” dla krajowej etnografii C. Lévi-Straussa i cały nurt strukturalistycznej refleksji nad kulturą. Młodzi adherenci strukturalizmu w polskiej etnografii zajmują się nie tyle filozoficznymi implikacjami strukturalizmu (teza o wrodzoności struktur, natura strukturalistycznie definiowanego „śwata kultury”), ile możliwościami tej orientacji badawczej jako dogodnej i płodnej poznawczo analizy poszczególnych dziedzin kultury symbolicznej. W oparciu o proponowane na gruncie tej teorii schematy metodologiczne młodzi adepci opracowali przykładowe niejako analizy dotyczące zjawisk magii, symboliki obrzędowej i mitologii ludowej.

W ostatnich latach uwidaczniają się tendencje wiązania klasycznego strukturalizmu w etnologii (statystycznego, jak nazwałby go J. Piaget) z dokonaniem francuskiej szkoły historycznej, tzw. „La nouvelle histoire” (P. Ariés, M. Bloch, B. Braudel, J. Le Goff, Guy Bois i in.). To połączenie ma w przekonaniu wyznawców tłumaczyć „struktury długiego trwania” w perspektywie historyczno-strukturalnej i doprowadzić w efekcie do powstania antropologii historycznej, która zawierać będzie w sobie dotychczasowy strukturalizm i efektywnie połączy w sobie dwie perspektywy badawcze — synchroniczną i diachroniczną. Na razie pozostaje to jednak w sferze deklaratywnej i nie podjęto jeszcze empirycznych badań na tym gruncie.

W ścisłym związku ze strukturalistycznym odłamem tzw. „nowej etnologii” w Polsce są wyznawcy założeń teoretycznych wypracowanych w ramach radzieckiej szkoły semiotycznej z Tartu. Ich zdaniem, potraktowanie kultury jako zbioru tekstów jest szczególnie uży-

teczne w badaniach przekazów kultury symbolicznej — mitów, baśni, bajek, przypowieści. Analiza semiotyczna zawiera w sobie aspekt syntaktyczny, semantyczny oraz pragmatyczny. Z wyników przeprowadzonych analiz na pierwszych dwóch poziomach wnioskuje się o aspekcie pragmatycznym zjawiska, który odnosi się do stosunku nadawców i odbiorców znaków do tekstu (np. określonego obrzędu).

Niektórzy zwolennicy semiotycznej teorii zjawisk kulturowych postulują odrębność analizy pragmatycznej i skupiają się na tzw. społecznej sytuacji komunikowania, tj. wychodzą poza sam tekst (poza powiązania wewnątrztekstowe znaków) i badają zachowania społeczne jednostek w procesie semiotycznego przekazywania komunikatów znakowych. Również jednak i ten nurt badań etnograficznych pozostaje, jak dotąd, na wstępnym etapie precyzowania metod i zakreślania płaszczyzny badawczej. Mając jednak na uwadze spore osiągnięcia semiotyków literatury w Polsce, można spodziewać się w przyszłości efektywnych analiz innych dziedzin kultury dokonywanych już przez samych etnografów. Pojawiają się już pierwsze tego typu prace.

Trzecim odłamek wreszcie młodej generacji polskich etnografów jest odłam zwolenników fenomenologicznego charakteryzowania świata kultury. Prace te są na razie na etapie przyswajania polskiej etnografii tradycji myślowej E. Husserla, R. Ingardena, R. Otto, M. Eliade. Ambicją zaś jest zastosowanie metody fenomenologicznej (niezbyt zresztą jasno prezentowanej) do antropologicznych badań nad „istotą symbolu, religii i kultury”. Na efekty, podobnie jak w przypadku semiotyki, trzeba jednak jeszcze poczekać.

Dosłownie w ostatnich 2-3 latach pojawiła się najmłodsza generacja etnografów polskich, których ambicją jest charakteryzowanie teoretyczno-metodologicznych podstaw etnografii jako nauki bez ściśle określonych granic i problematyki badawczej. Tak charakteryzowana etnografia miałaby zbliżyć się do ideału kulturologii — a więc badać kulturę we wszystkich jej przejawach i wymiarach. Miałaby przy tym wypracować model analizy, który byłby w stanie uchwycić typowo antropologiczne cechy kultury i wykazać ich specyfikę. Zamierzeniem tej grupy etnografów jest także (już realizowana) analiza poszczególnych teorii antropologii światowej — głównie amerykańskiej.

Gdyby chcieć podsumować w kilku punktach podstawowe zamierzenia programowe wymienionych kilku grup młodych polskich etnografów, okazuje się, że wspólne im wszystkim jest: 1) dążenie do krytycznego przewyższenia dotychczasowego stadium etnograficznych badań nad kulturą; 2) skupienie się na symbolicznej sferze kultury, która została wyraźnie w przeszłości zaniedbana lub nie osiągnięto w niej znaczących efektów badawczych. Stąd nacisk na takie dziedziny kultury, jak magia,

religia, kosmologia, (również w wymiarze porównawczym), symbolika obrzędów (tutaj nieco opracowań szamanizmu w Mongolii); 3) precyzja metod badawczych w oparciu o zespół spójnych założeń metodologicznych (strukturalizm); 4) wyznaczenie nowego pola badawczego dla etnografii, rezygnacja z dotychczasowego przedmiotowego charakteryzowania zasięgu prawomocności badań etnograficznych oraz 5) szersze korzystanie z dorobku nauki światowej i twórcze jego przekształcanie na potrzeby rodzimej etnografii.

Nie od rzeczy będzie jednak wspomnieć, że większość tych ambitnych zamierzeń pozostaje ciągle jeszcze tylko zamierzeniami i dopiero najbliższe lata pokażą, co właściwie „zaoferuje” polskiej etnografii młode grono jej adeptów.

JÓZEF BURSZTA, BRONISŁAWA KOPCZYŃSKA-JAWORSKA

POLISH ETHNOGRAPHY (ETNOLOGY) AFTER THE SECOND WORLD WAR

(Summary)

This is a Polish version of an article which was written for the Swedish magazine „Ethnos” published by Prof. Prof. U. Hannerz and T. Gerholm. The article will be published in a special issue of the „Ethnos” magazine devoted to characterization of ethnography (ethnology, social or cultural anthropology) in several countries throughout the world under the title „The Shaping of National Anthropologies”. For comparative purposes a formal and substantial model appointed by the publishers was followed.

Re-organization of ethnographic research in Poland after 1945: departments of ethnography, their staff, continuation of various methodological approaches, fieldwork, and research units. The period of 1948 - 1950: a new research trend — unification and centralization of scientific and didactic activities. The period of 1951 - 1956: organization of the Institute of the History of Material Culture, crucial methodological conferences and new methodological trends, new works on history of material culture and theory of culture, records of music folklore and folk art.

Essential changes which occurred after 1956: withdrawal from a restricted dogmatism, junction of Marxism principles with the pre-war achievements of Polish scholars, direct and indirect contacts with the world science, translations of foreign works, a project of wide ethnographic research and its (incomplete) realization, serial publications, close relations with sociology and a tendency to elaborate a theory of cultural change, fieldwork outside Poland (Mongolia, Bulgaria), re-organization of ethnographic curriculum, ethnographic museology and folkloristic movement.

The period after 1970: increased contacts with world science, co-operation

with foreign departments, scientific expeditions outside Europe. On such basis originated attempts to define interests and cognitive scope of ethnography. Quite a big group of young ethnographers have focused their attention on two general problems: 1) critical analysis of hitherto existing theoretical achievements of Polish ethnography, 2) possibilities of new approaches towards cultural phenomena.